

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ Н. А. Печеніна

(підпис) (прізвище, ініціали)

«___» _____ 20__ р.

Реєстраційний № _____

«___» _____ 20__ р

Чорноморське Козацьке військо у російсько-турецькій війні
1787-1791 рр.
(на матеріалах Криворізького історико-краєзнавчого музею)

Кваліфікаційна робота
студентки групи ЗІм-17
ступінь вищої освіти: магістр
спеціальності 014.03. Середня освіта
(Історія)
Луговської Алевтини Василівни

Керівник: кандидат філос. наук,
старший викладач
Панафідін Ігор Олексійович

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

Члени ЕК _____

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Луговська Алевтина Василівна, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Луговська Алевтина

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЧОРНОМОРСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА НА КРИВОРІЖЖІ	6
1.1. Теоретичні засади дослідження проблеми Чорноморського козацького війська на Криворіжжі	6
1.2. Джерела з історії Чорноморського козацького війська	8
1.3. Історіографія проблеми Чорноморського козацького війська	12
Висновки до першого розділу	15
РОЗДІЛ 2. ЧОРНОМОРСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ.	17
2.1. Виникнення Чорноморського козацького війська	17
2.2. Чорноморське козацьке військо у російсько-турецькій війні 1787-1791 рр.	24
Висновки до другого розділу	27
РОЗДІЛ 3. ЧОРНОМОРСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	29
3.1. Діяльність Чорноморського козацького війська в процесі колонізації південної України	29
3.2. Ліквідація Чорноморського козацького війська	33
Висновки до третього розділу	36
ВИСНОВКИ	38
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	42
ДОДАТКИ	47

ВСТУП

Актуальність теми. Історія українського козацтва є складовою вітчизняної історії, в якій тема чорноморського козацтва є однією із найбільш дискусивних. Питання виникнення Чорноморського козацького війська, його діяльності на Криворіжжі та ліквідації в подальшому залишається недостатньо вивченим. На тлі сучасних подій тема сутності та діяльності Чорноморського козацтва є особливо актуальною, адже саме вона визначає, яким чином запорожці боролись за свої права та вольності в історії українського народу.

Таким чином, нова парадигма української історії актуалізує вивчення ролі Чорноморського козацтва як спільноти, що намагалась зберегти державну автономію в умовах панування російської державно-кріпосницької системи, являла собою зберігача військових традицій українського війська. Дослідження діяльності цього війська на Криворіжжі дозволяє інакше поглянути на історію виникнення нашого краю та позначити нові орієнтири дослідження, зокрема і в регіональній історії.

Мета кваліфікаційної роботи – дослідження історичної ролі Чорноморського козацького війська на Криворіжжі (на матеріалах Криворізького історико-краєзнавчого музею).

Поставлена мета передбачає вирішення таких **завдань**:

- аналіз джерел з історії Чорноморського козацького війська;
- вивчення історіографії проблеми Чорноморського козацького війська;
- визначення історичної ролі Чорноморського козацького війська в історії України;
- дослідження діяльності Чорноморського козацького війська у ХІХ столітті, його подальшої участі;
- узагальнення результатів дослідження.

Об'єктом дослідження є історія Чорноморського козацького війська.

Предметом дослідження – історична роль Чорноморського козацького війська на Криворіжжі.

Хронологічні межі: друга половина XVIII – 60 рр. XIX ст.

Географічні межі: південь України.

Наукова новизна результатів кваліфікаційної роботи полягає у залученні в процесі дослідження проблеми матеріалів Криворізького історико-краєзнавчого музею, що істотно доповнюють цілісне уявлення про роль Чорноморського козацького війська на Криворіжжі.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що результати роботи можуть бути використані при підготовці спецкурсів для студентів спеціальності «Історія».

Структура роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, семи підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЧОРНОМОРСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА НА КРИВОРІЖЖІ

1.1. Теоретичні засади дослідження проблеми Чорноморського козацького війська на Криворіжжі

Методологічна основа роботи базується на загальних принципах історизму, об'єктивності, системності. На основі зазначених принципів був використаний комплекс методів, що сприяв досягненню наукової мети нашої роботи.

Так принцип історизму в нашій роботі показав розуміння сутності Чорноморського козацького війська як спадкового від Запорізького війська, а також за допомогою даного принципу нами простежено генетичний зв'язок явищ, що ілюструють багатостраждальну історію Чорноморського козацтва і проаналізовано його історію, розглянуто також як чорноморське козацтво діяло, зокрема і на Криворіжжі.

Принцип об'єктивності в нашій роботі показав закономірний характер історичного розвитку Чорноморського козацтва, яке виникло в тяжкі часи бурхливих історичних подій, і зникло в процесі своєї діяльності, адже царська влада намагалась знищити українське козацтво при становленні і зміцненні своєї державно-кріпосницької системи.

Принцип системності в нашій роботі дозволив систематизувати джерельну, історіографічну та теоретико-методологічну базу дослідження і за допомогою комплексу методів дослідження провести роботу, яка розкрила діяльність Чорноморського козацтва на Криворіжжі.

Комплекс методів, що був застосований в нашому дослідженні представляє собою наступні:

І) Філософські методи, що представляють собою наукові, теоретичні інструменти дослідження і мають в своїй основі загальність та універсальність:

1) Критичний метод або метод універсального сумніву дозволив нам поглянути на проблему Чорноморського козацького війська як на військову частину українського козацтва, яке намагалось зберігати українську сутність.

2) Герменевтичний метод або метод інтерпретації текстів дозволив проаналізувати наявну джерельну базу та історіографічну традицію дослідження проблеми Чорноморського війська на Криворіжжі.

II) Історичні методи, представляють собою специфічно-наукові інструменти дослідження в царині науки історії. В нашій кваліфікаційній роботі були використані наступні методи:

1) Історико-генетичний метод – який зробив можливість послідовно розкрити сутність проблеми Чорноморського казачого війська в процесі його історичного розвитку, що дозволило в найбільшій мірі реконструювати його діяльність на Криворіжжі.

2) Історико-порівняльний метод – дозволив нам зіставити історичні об'єкти в просторі і часі, в нашому випадку Запорозьке та Чорноморське військо і виявити подібності та відмінності.

3) Історико-типологічний метод – цей метод дозволив нам виявити спільні риси та тенденції в процесах, що переживало Чорноморське козацьке військо, зокрема в діяльності на Криворіжжі. Прискіпливий аналіз історичних подій і явищ, що відбувались в історії України дозволяє нам зробити виділення однорідних стадій в певну типологію: виникнення, діяльність, занепад, що вносить концептуальний аналіз в кваліфікаційну роботу.

4) Історико-системний метод за своєю суттю це метод поглибленого аналізу суспільно-історичних систем, який розкриває механізми їх функціонування. За допомогою цього методу ми розглянули, що ідентифікувало Чорноморське козацьке військо як українське козацтво.

5) Наративний або ідеографічний метод – допоміг нам побудувати цілісний текст про історичні події, зіставити джерельний опис і скласти

теоретичні висновки, а також при аналізі історіографічних джерел набрати адекватний набір фактів і поєднати їх в єдиний текст.

Таким чином, теоретико-методологічна база дослідження дозволила в повному обсязі використати весь комплекс необхідних нам методів та підходів для дослідження проблеми Чорноморського козачого війська на Криворіжжі.

1.2. Джерела з історії Чорноморського козацького війська

Джерелознавча традиція проблеми діяльності Чорноморського козачого війська на Криворіжжі може бути представлена наступним чином:

1) Місцева краєзнавча спадщина, що стосується безпосередньо нашого краю, зосереджена у працях відомих істориків та краєзнавців, які у своїх наукових розвідках розглядали діяльність чорноморських козаків, що намагались розселитись на Криворіжжі і зберігати запорозькі права та вольності в нашому краї. Ця джерельна традиція представлена різними архівними документами, військовими картами та кресленнями, статистичними таблицями та іншими матеріалами.

2) Накази імператриці Катерини II, імператорів Олександра I та Миколи I, Олександра II, які зосереджені у Повному Зібранні Законів Російської імперії, що мали три етапи оприлюднення, показують процеси виникнення, діяльності та знищення Чорноморського козацтва.

3) Джерелознавча усна традиція місцевої історії – різні фольклорні матеріали, що повідомляють нам про стародавні часи України та пов'язують наш край із Запорізькою Січчю, з козацькими традиціями, історією та культурою нашого краю. Усна історія Криворіжжя представлена різноманітними переказами, байками, легендами.

Започаткував джерельну традицію розгляду Криворіжжя як козацького краю – відомий фундатор історії українського козацтва Д.І. Яворницький. У своїй 3-ох томній науковій розвідці «Історія запорозьких козаків» він локалізував поселення Кривий Ріг як таке, що належало до Інгульської або

Перевізької паланки Війська Запорізького. «Ця паланка займала землі між правим берегом Дніпра та лівим Інгулу. До неї належали села та зимівники Криворіжжя: Шестерня та Кривий Ріг» [41, с. 21-22; 50, с.160].

Місцеву специфіку що стосується Чорноморського війська та Криворіжжя передають легенди та перекази, зібрані в збірнику «Савур-могила». Так дві легенди «Кривий Ріг» та «Веселі Терни» (від В. Ф. Нечая) були записані І. П. Березовським у селищі Веселі Терни Криворізького району Дніпропетровської області [6, с. 253]. Легенда про козака Кривого Рога звучить так: «Був собі кривий козак на прізвище Ріг. І мав він шинок на Кодацькій дорозі, що йшла аж у саму Січ. Там є могила, що зветься Баба. То кожний подорожній. Було їде та й повертає в шинок до кривого козака Рога. Кажуть було: «Чи ще далеко нам їхати?» – «Та їдьмо аж до кривого Рога, а там щось перекусимо та спочинемо. То згодом і все поселення, яке з'явилося на цьому місці, і назвали Кривим Рогом» [6, с. 219]. З цієї легенди ми дізнаємось що поселення Кривий Ріг знаходилось на Кодацькій дорозі, по якій і йшли на Січ.

Інша легенда про селище Веселі Терни звучить так: «Після того як Богдан Хмельницький розбив польську шляхту під Жовтими Водами, то козаки відпочивали в нашій балці; а вона була вся заросла тернами. Стояла тут і корчма. То й козаки й назвали цю місцевість Веселими Тернами. А потім і поселення, що з'явилося на цьому місці, назвали Веселими Тернами» [4, с. 219]. Аналізуючи дану легенду, ми дізнаємось, що Криворіжжя було заселено вже після Національно-Визвольної революції 1648-1654 рр.

Також цікаву легенду про одного із засновників Чорноморського козацького війська передає В.В. Кащенко в збірнику «Савур –могила»: «Антон Головатий народився в містечку Біликах на Полтавщині Кобеляцького повіту, коло правого берега річки Орелі. Він був сином простого казака, в Біликах навчився письменству, в Біликах зріс і зробився парубком...Пройшло після того багато років. Уже не стало й Січі Запорозької, уже й землю козацьку пороздавали панам. Невелика кількість її

дісталася й Головатому 10 000 десятин на річці Кільчині. Тоді Головатий жив у своєму маєтку і був великим паном. Одягався завжди у військовий мундир. Чи йде у гості, чи виряджається на полювання, - завжди одягне військовий мундир з отакелезними еполетами!...» [3, с. 132-133].

Наведені вище легенди характеризують пов'язаність Криворіжжя з козацтвом та і з одним із головних отаманів Чорноморського казачого війська – Антоном Головатим.

Питання виникнення, діяльності та скасування Чорноморського козацького війська ми знаходимо у трьох зібраннях Повного Зводу Законів Російської імперії. Зокрема, трагічну долю його розкриває документ за № 36711, виданий в 1861 році від 4 березня: «Именной, объявленный в приказе военного министра. – О наименовании строевых частей в Кубанском и Терском казачьих войсках», що свідчить про повне знищення Чорноморського казачого війська [1].

Велику наукову цінність представляє розвідка О.О Мельника у співавторстві з І .О Стеблиною – «Нариси з історії Криворіжжя з найдавніших часів до 1800 року», в якій автори простежують історію нашого міста від давнини до колонізації запорожцями нашого краю у XVIII ст. Зокрема, для вивчення історії козацтва представляють науковий інтерес: документи Кошу запорозьких козаків [39, с. 99-101], карти та схеми Ставки Коша [Там же, с. 100], статистична таблиця [Там же, с.107], та інші архівні документи з історії нашого краю [Там же, с. 84-113].

Цінним джерелом пов'язаним з історією козацтва та питання виникнення Кривого Рогу є наукова розвідка місцевого історика О. Петрова «Первоисточники – чистые родники» [42]. У другому томі наукової розвідки «Первоисточники – чистые родники» представлені документи, що пов'язують діяльність Кошу Нової Січі з нашим краєм, датовані 1770 роком: «З Кошу В. (війська?) З. (Запорізького?) Низового що знаходиться в річці Інгул та Інгулець також понад Дніпром і внизу /цього/ того же запорізького війська козакам: Ордер. Отримали ми відомості, щоб да (орда?) в (бгеєєнкових?)

якогось татарського мурзи воїни?) переправляється на нашу сторону а як нас всім із-за Бугу стоїть неабияка небезпека щоб де ненароком на російські Її Імператорської Величності кордони напади вчинити не могла, то всім тим, що знаходяться в Інгулі та Інгульці В. (війська?) З. (Запорізького?) козакам через таке наказує. Зараз же без будь-якої маленької затримки по Інгулу і річках, що впадають в Інгул та понад Дніпром в понизу його (наказ) маючим козакам усім як можна скоріше добиратись до Кривого Рогу або до Філонового Пришибу (між рядками написано) «Куди кому найзручніше), а по Інгульцю і по річках, що впадають в Інгулець також... всім козакам збиратись в річці Саксагань до Кривого Рогу і зібравшись у вище описані місця стояти безупинно чекаючи наших наказів, я ж якомога скоріше з військом і сам туди поспішатиму і виступив... у поході наказав супротив ворога особливо ж і тим, що знаходяться по річці Дніпро і понизу оногo вищеописане зробити: 1770 року квітня 21» [5, с. 9].

Другий документ теж представляю наукову цінність: «Про участь війська запорозького у війні проти Турції. Частина 3.» «Нач. (альнику?) 2.05.1770. Кон. (Кошовому?) 23.10.1770. В Кодак № 918 Я цього місяця квітня 20 дня с войськом запорізьким виступив у похід і слідує за наказом Вашим пане полковнику зі старшиною найстійливіше пропоную ради цього їхати з відоства Вашого в міста та села зимівники запорозькі (де знаходяться) вихолощені коні і піші козаки (то) всіх до єдиного вислати без всякого послаблення з наголошенням їм слідувати без жодного зволікання і якщо Саксагані (річки?) у Кривому Розі (поселення?) йти конними а пішими до Сечі. 1770. Підпис нерозбірливий» [7, с. 9].

На наш погляд, вище зазначені документи належать П. Калнишевському, який командував Низовим військом в 1770 році і намагвся організувати оборону на землях Війська Запорізького Низового, а пунктом збору своїх військ він проголошував Кривий Ріг та річку Саксагань. Але так і не з'ясовано, що це було: поселення, зимівник чи просто урочище, що тільки актуалізує дану проблему для наступних дослідників.

Таким чином, можна зазначити, що існуюча джерельна традиція вивчення Чорноморського козачого війська на Криворіжжі є мало дослідженою і актуальною, оскільки нові документи, військові карти та креслення надають можливість пов'язати поселення Кривий Ріг з козацтвом запорізьким, а потім із Чорноморським.

1.3. Історіографія проблеми Чорноморського козацького війська

Проблема дослідження історії Чорноморського козацького війська, зокрема його діяльності на Криворіжжі є складною і майже не вивченою. На думку сучасних науковців, нова парадигма української історії потребує нових підходів та принципів в цьому питанні. Так один із відомих українських дослідників В. В. Задунайський у своїй статті «Огляд доробку сучасних українських і російських дослідників військової історії Чорноморського козацтва (1990-ті – 2018 рр.)», зазначає, що «сучасна українська історіографія поступово активізує дослідження військової історії Чорноморського козацтва» [28, с. 311].

Проблему ж Чорноморського козачого війська в процесі діяльності його на Криворіжжі в сучасній українській історіографії можна вважати фактично не дослідженою.

Щодо класифікації історіографічних праць з нашої теми, то її можна розподілити за двома групами історичних розвідок:

- 1) Загальні наукові праці, що стосуються проблеми чорноморського козацтва та його виникнення, діяльності і знищення на Україні;
- 2) Дослідження місцевих істориків та краєзнавців, які розкривають козацьку сутність історії міста Кривого Рогу, та пов'язують його виникнення з козацтвом.

Наукові розвідки із загальної історії Чорноморського козацького війська, що стосуються його виникнення, діяльності та знищення представлені сучасними професійним українськими істориками, що

досліджують проблеми козацтва: А. Бачинського, О. Бачинської, О. Коника, А. Ложешник, О. Ложешника, О. Паталахи та багатьох інших.

Так дослідник А. Бачинський аргументовано довів факт «перебування чорноморців після масового переселення на Кубань в Буго-Дністровському межиріччі та існування Чорноморської козацької команди в Одесі», глибоко дослідив історію цього війська та специфіку господарського життя козаків [11, с. 32].

Фундаментальною роботою з історії Чорноморського козацтва є монографія О. Бачинської у співавторстві з Т. Чухлібом – «Забуті козаки. Історія козацтва після зруйнування Запорозької Січі: 1775-1905», в якій автори намагаються показати складну картину існування козацтва в період становлення просвітницького абсолютизму в Російській імперії. Також, О.Бачинська та Т. Чухліб на основі різних джерел проаналізували долю Чорноморського, Бузького, Катеринославського козачих військ, що діяли в період війн та революцій в Російській імперії [9].

Новітнім поглядом відрізняється наукова розвідка українського історика Олексія Паталахи «Від Січі до Чорноморії: Запорозьке та Чорноморське козацтво в російсько-турецьких війнах другої половини XVIII століття». Так у своїй праці історик на основі різних джерел (в першу чергу архівних) проаналізував виникнення та діяльність Чорноморського козацтва. Робота також розкриває доволі специфічні питання військової історії: автор докладно аналізує озброєння, спорядження, способи ведення війни козаків, що актуалізує цікавість до проблеми козацтва взагалі [41].

Актуальною з проблеми Чорноморського козачого війська є стаття О. Ложешника «Колонізація Очаківської області Чорноморським козацьким військом», в якій автор докладно аналізує процес розселення чорноморців після російсько-турецької війни 1787-1791 рр. зазначаючи, що козаки намагались жити за старими запорізькими звичаями на нових територіях [35, с. 34-35].

Вказує у своїй статті: «Новий документ про уніфікацію старшинських рангів Чорноморського козацтва відповідно до російських армійських чинів та її запорозькі прецеденти» на глибокий взаємозв'язок Запорозького та Чорноморського козацтва і сучасний дослідник В. Грибовський. У статті він аналізує соціально-політичний устрій Чорноморського козацького війська, зазначаючи при цьому, що воно містило традиції Запорозької Січі, які російський уряд не зміг знищити. Вказується і на те, що ці традиції і в наступному столітті продовжували жити» [23].

Питання про походження міста Кривий Ріг було розглянуто українським істориком П. Л. Варгатюком у науковій розвідці «Кривому Рогу 200», в якому автор намагався проаналізувати, виходячи із архівних документів проблему козацького поселення в нашому краї [22, с. 9-11].

У наступній роботі «Історії міст та сіл Української РСР» П. Л. Варгатюком, разом у співавторстві з И. Каном, Г. Осадчуком вказується, що Кривий Ріг виріс із козацького зимівника, яке заснував кривий (хромий) козак Іван Ріг. Цікавим моментом, на думку П.Л. Варгатюка є те, що в 60-70 роки XVII ст. реально існував кошовий отаман на прізвище Іван Ріг [21, с. 286]. Реконструкція його зображення є в експозиції Криворізького міського історико-краєзнавчого музею [Див. дод. Г].

Велику цінність для майбутніх розвідок з історії Криворіжжя представляє робота Олександра Мельника у співавторстві з С. В. Балабановим: «Історична енциклопедія Криворіжжя», Так О.О. Мельник у статті «Зимівник» вказує на те: «що це назва хутора у запорізьких козаків у першій пол. XVI – XVIII ст.» Зимівник у запорожців цього періоду представляв: «собою велике господарство, у якому мешканці займалися скотарством, землеробством, бджільництвом» [38, с. 197].

Цікавою роботою з історії Широківщини, є «Дивосвіт отчого краю», відомого краєзнавця О. Козленко, в якій автор простежує долю відомого козацького отамана Чорноморського війська Сидіра Білого. Вказуються цікаві моменти з життя кошового отамана, автор також передає легенду про

те, що в результаті військового смотру, задоволена чорноморськими козаками російська імператриця Катерина II хотіла навіть подарувати поселення Кривий Ріг Сидіру Білому [32, с. 82-91].

Наукова розвідка С. Світленка та А. Білокіня «Приорілля: історико-краєзнавчі нариси», в якій автори досліджують історію козацького краю, суттєво розкриває питання колонізації козацтвом території, які були вільними та поступово в майбутньому інтегровані в Російську імперію. Приорілля є Дніпровським регіоном, процеси, що відбувались там і описані істориками є тотожними і для Криворіжжя, тому ця робота представляє велику наукову цінність для вивчення історії нашого краю [47, с. 33-34].

Таким чином, наявні історіографічні праці повністю дозволяють простежити діяльність Чорноморського козачого війська на Криворіжжі і простежити подальшу долю чорноморців.

Висновки до першого розділу

Таким чином, проаналізувавши джерельну, історіографічну та підготувавши теоретико-методологічну базу дослідження існування чорноморців, можна зазначити, що проблема Чорноморського козачого війська отримує новий «поштовх» для досліджень після отримання Україною незалежності. Тільки нова генерація українських істориків здатна об'єктивно і детально розглянути цю проблему.

Методологічна база нашого дослідження дозволяє побудувати цілісну схему наукової розвідки за допомогою філософських та спеціально-історичних методів.

Джерельна база представляє собою документи війська Запорізького Низового, місцеві легенди та перекази, а також накази російського уряду щодо створення, діяльності та розформування Чорноморського козацтва.

Історіографічна традиція представлена роботами сучасних українських істориків, які по-новому подають історію Чорноморського козацького війська і створюють фундамент для побудови об'єктивної історії України.

РОЗДІЛ 2. ЧЕРНОМОРСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ.

2.1. Виникнення Чорноморського козацького війська

Більшість сучасних українських науковців зазначають, що Чорноморське козацьке військо було сформовано із колишніх запорожців напередодні російсько-турецької війни 1787–1791 рр. задачею яких була б участь у бойових діях на боці російської армії.

Відома українська дослідниця О. Бачинська справедливо пов'язує виникнення Чорноморського козацького війська з підготовкою Росії до нової війни з Османською імперією: «Виникнення Бузького, Катеринославського та Чорноморського козацьких військ, здебільшого, було пов'язано з підготовкою російсько-турецької війни 1787–1791 рр.» [9, с. 9].

Але, створенню боєздатного Чорноморського козацького війська також передували, на наш погляд, наступні фактори:

1) Знищення останньої на території Надніпрянщини – Запорізької Січі (1775 р.) – викликало масове незадоволення як козацтва, так і місцевого населення: селян та козацької старшини. Ситуація загрожувала вибухом нового національно-визвольного руху – Гайдамаччини, яка б тепер спрямувала народний гнів не проти польської шляхти, а проти царської влади, тому російське керівництво змушено було трансформувати українське козацтво як окреме військо в російську армію.

2) Масова еміграція українського козацтва та створення Задунайської Січі створило безпосередню загрозу для Російської імперії з боку турецької влади. Професійні кіннотники-запорожці, які представляли собою мобільні загони, у випадку нової російсько-турецької війни розвідувально-диверсійними діями паралізували б Південь України і могли б створити умови для виникнення козацько-селянського повстання на зразок Гайдамаччини або навіть «Пугачьовщини» (тільки в українському варіанті).

3) Для того, щоб знизити небезпеку козацько-селянських повстань колишнім запорожцям дозволено було зберігати свої володіння: хутори та зимівники, що послужило виникненню нових міст та поселень на умовах вільного існування. Так і були створені умови (наприклад і для містечка Кривого Рогу) – для подальшого існування козацтва хоча б і у трансформованому вигляді.

Так відомі українські дослідники С. Світленко та А. Білокінь у своїй роботі «Приорілля: історико-краєзнавчі нариси» зазначають, що «Для уникнення соціальної напруги у процесі широкомасштабної роздачі запорозьких земель уряд відразу після скасування Запорозької Січі визнав землі зимовчан казенними. Проте володарі колишніх зимівників не одержали будь-яких документів, які б підтвердили їх право на земельні ділянки. Тому незабаром земля зимовчан, що опинилася в межах виділених поміщикам ділянок, безповоротно поглиналася «законними власниками». Щодо численних козацьких слобід, то вони одразу набули статусу вільних» [47, с. 46].

Така ж сама ситуація сталась і зі слободою Кривий Ріг. Як зазначає відомий краєзнавець О.О. Мельник « З 1734 року наш край входив до складу 3-х паланок:

- 1) західна частина (Кривого Рогу) (правобережжя Інгульця) відносилась до Бугогардівської паланки;
- 2) лівобережна частина (Кривого Рогу), до повороту ріки Саксагань зі сходу на південь (лінія розташування шахти “Саксагань”) знаходилась в Інгульській або Перевізькій паланці;
- 3) північна частина Кривбасу належала Козацькій паланці...

Сам зимівник Кривий Ріг належав відомому старшині Війська Запорозького Василю Богацькому, який у 1749 був одним з 4-х депутатів на переговорах з Польщею по встановленню кордонів» [37, с. 293-294].

Вказує на взаємозв'язок Запорозького та Чорноморського козацтва і сучасний дослідник В. Грибовський: «Соціально-політичний устрій

Чорноморського козацького війська містив у собі значну частку традицій Запорозької Січі, котрі не були остаточно знівельовані реформами і реорганізаціями, які здійснював російський уряд упродовж останньої чверті XVIII ст. Ці традиції і в наступному столітті зберігали значний інерційний потенціал, котрий важко піддавався дії централізаторських потуг імперії» [23, с. 42].

Як зазначає відомий український історик О. Паталах, у зв'язку з повстанням кримських татар в 1783 році колишні запорозькі отамани: Сидір Білий, Антон Головатий, Захарій Чепіга та Легкоступ отримали листа від Г.Потьомкіна з пропозицією набрати 500 колишніх запорожців для кіннотної служби та 500 піших колишніх запорожців для служби в лодках, тобто водних патрулів, що воювали б на морі та річковій акваторії [41, с. 160-161].

Макет такої козацької «чайки», якою користувались запорожці під час бойових дій – зберігається в фондах Криворізького міського історико-краєзнавчого музею [Див. Додаток Б].

Відомі українські історики О. Бачинська, Т. Чухліб та В. Щербак зазначають, що: «Після наказу від 14 січня значно збільшився наплив колишніх запорожців та інших бажаючих приєднатись до нового війська та отримати обіцяні урядом пільги:

- 1) звільнення від податків, постоїв та інших зобов'язань,
- 2) козацька служба під проводом колишніх запорозьких старшин,
- 3) право поліпшити свій соціальний стан (навіть право одержати дворянство),
- 4) грошове та харчове утримання з боку російського уряду тощо» [48, с. 231].

Динаміка створення Чорноморського козацького війська була позитивною. За даними українських істориків О.Бачинської та Т. Чухліба, «станом на 12 лютого 1788 року до складу війська входило 944 козаки... на 22 червня 1788 року – вже 2 436 чоловік. На 30 листопада 1791 року у складі

Чорноморського козацького війська перебувало 12 620 козаків, з них на дійсній службі – 7 500 чорноморців [11, с. 235].

У Російської держави не вистачало військ для боротьби із зовнішніми та внутрішніми ворогами, а тому козацькі частини в силу тих чи інших обставин мали б змогу стати надійними військовими частинами на зразок Війська Донського, яке в подальшому прославилось кривавими репресіями проти інакомислячих.

Козацьке військо мало б формувалися із найвідданіших козаків які, в свою чергу, були найкращими бійцями серед інших воїнів. Що ж стосується озброєння Чорноморського війська, яке надав уряд їм, то воно було не сучасним і непрофесійним, бо російський уряд не бажав піклуватись про людей, які нещодавно воювали проти панів (хоча і польських) під час Гайдамаччини.

Турецьким кіннотним нападам на російські комунікації, в сучасному розумінні диверсіям, російське керівництво мало б протиставити засідки, пошуки та нальоти. Ці форми бою ідеально підходили для проведення контрпартизанської війни проти османів і дуже ефективно спрацьовували, оскільки для їх проведення потрібні невеличкі, але мобільні загони чорноморських козаків.

Щодо зброї, то за новітнім дослідженням українського історика О. Паталахи чорноморські козаки мали:

- 1) Озброєння для піхотного бою: карабін, піку, широкий ніж, ножі на ратовищах.
- 2) Озброєння для кінного бою: саблі, шашки, пістолети, піки, карабіни.
- 3) Озброєння для гарматного бою: 11 фальконетів та 1 «єдинорог» (гаубиця) [41, с. 169-171].

Подібний набір козацького озброєння та спорядження зберігається в Криворізькому історико-краєзнавчому музею: козацькі пістолети, шаблі, гармата, ядра, бомби та кулі для мушкетів,. Унікальну цінність представляє козацька порохівниця та набір люльок для паління [Див. Додаток А].

Але слід зазначити, що в основному чорноморські козаки мали лише піки для піхотного та кінного бою, гостро не вистачало шабель та вогнепальної зброї: карабінів та пістолетів. Як зазначає український історик О. Паталах: «Шабель на озброєнні чорноморських козаків було мало. Головним чином, ними послуговувались старшини. Проте в кінноті певна кількість шабель повинна бути обов'язково. Варто зауважити, що під час кінного бою вершник міг завдати списом лише одного удару, так само, як зробити не більше одного пострілу з рушниці або пістолета. Таким чином, для кіннотника шабля була необхідною, адже від її наявності залежало життя козака» [41, с. 170].

У праці «Козацтво в післякозацьку добу» О. Бачинська окреслює історичні умови, що сприяли формуванню нових військових структур після ліквідації Запорозької Січі російським царатом: «Запровадження нового територіального устрою та нових адміністративних установ у 70-80-х рр. XVIII ст. дозволяло створити Російській імперії централізований механізм контролю за козаками, які втрачали:

- 1) особисту свободу,
- 2) право на володіння землею та інші права,
- 3) ставали наймитами, державними або поміщицькими селянами,
- 4) почали відбувати військову повинність у регулярній російській армії [9, с. 5].

Оскільки назва для нового військового формування не могла базуватися на географічному або етнічному принципах, а відновлення назви «запорожці» могло призвести до «всіляких мрій і думок» (вислів Катерини II), то спочатку було вирішено обрати назву «Військо вірних козаків», яке з квітня 1788 р. було змінено на «Чорноморське козацьке військо» [10, с. 13-14].

Як зазначає О.Бачинська, «козакам надали військову печатку, прапор, литаври та булаву кошового отамана – головні атрибути утвореного козацького війська. Після цього наказу значно збільшився вплив колишніх

запорожців, інших бажаючих приєднатись до нового війська й отримати обіцяні урядом пільги – звільнення від податків, військових постоїв, службу піл проводом колишніх запорозьких старшин, право покращити своє соціальне становище, навіть, одержати дворянство. грошове та харчове утримання від уряду тощо» [10, с. 14].

В. Полторак та О. Ровнер базуючись на історичних документах, указують на те, що «створення війська планувалося Г. Потьомкіним одразу після ліквідації Запорозької Січі. У 1783 р. представник старшини Сидір Білий навіть отримав наказ збирати колишніх запорожців. Рапортом від 24 листопада 1783 р. С. Білий повідомив Г. Потьомкіна, що зібрано 800 «бувших в минулу війну піших на човни та кінних козаків до 800». В донесенні князя Г. Потьомкіна до імператриці від 6 квітня 1784 р. згадано про колишніх запорожців з турецького боку – вони в кількості декількох сотень прибули з Очаківського степу і вступили на кінну службу, а безкінні розподілені на човни. Проте лише 20 серпня 1787 р. було дано розпорядження про формування з цих колишніх запорожців пішої та кінної «волонтерських команд». На рубежі 1787/1788 рр. цим командам було надано статус окремого Війська, яке згодом отримало повну назву «Військо вірних козаків чорноморських» на відміну від «невірних» запорожців, що опинились після 1775 р. на службі в Османській імперії» [45].

У праці «Одяг, зброя та військово спорядження вірних козаків Чорноморських у російсько-турецькій війні 1787-1792 рр.» В. Полторак та вказують на швидке зростання чисельності Війська :

- 1) 12 лютого 1788 р. – 944 козаки,
- 2) 22 червня 1788 р. – 2 436,
- 3) 30 листопада 1791 р. – 12 620, з них на дійсній службі – 7 500 (11)

Структура Чорноморського війська передбачала:

- 1) пішу
- 2) кінну частини,
- 3) «канонерну команду» (артилерію).

Із 1789 р. у Війську відбуваються структурні зміни, які передбачали поділ кінних та піших команд на п'ятисотенні полки [46].

Дослідники також відзначають рухливість та несталість особового складу Війська: «рапорт А. Головатого до Коша від 16 вересня 1788 р. твердить про те, що частина козаків тепер з човнів пішла в кінну команду. Якщо говорити про ранги та посади у Війську, то слід виділити традиційні в козацьких загонах старшину (військову і полкову) та рядовий склад. Згідно переліку старшин та козаків, у Чорноморському війську у 1788 р. існували такі ранги:

- 1) військові старшини (отаман, 5 полковників, осавул, писар);
- 2) полкові старшини (7, осавулів полкових 7, хорунжих полкових 7),
- 3) курінні отамани – 38,
- 4) каноніри – 113,
- 5) священник,
- б) рядові козаки – 2257.

Таким чином, зазначає український вчений В. Полторак: «У 1790 р. в реєстрі старшини та козаків числилося 8227 козаків, кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар, осавул, 14 полковників, полкові старшини, осавули, хорунжі, квартирмістри, сотники та понад комплектні старшини (загалом 192), священник, 38 курінних отаманів» [33].

Як зазначає відомий український історик О.Ложешник: «Розпочавши формування в 1783 році полку із колишніх запорожців, князь Г. Потьомкін відразу ж підняв питання щодо їх оселення. Зокрема, 6 квітня 1784 р. він прохав Катерину II переселити тисячний полк колишніх запорожців на лівий берег Дніпра, на малозаселену частину території колишнього Запоріжжя. Уряд, усвідомлюючи небезпеку створення подібного війська, довгий час зволікав із прийняттям рішення. Лише 14 січня 1788 р. Катерина II дозволила Г. Потьомкіну вирішити питання військової території на власний розсуд (а не офіційно), враховуючи прохання та побажання козаків, які нібито хотіли оселитися в «Керченському Куті або на Тамані»[36, с. 33].

Отже, щоб зберегти свої власні військові традиції, українську по своїй суті, запорізьке козацтво заради виживання було змушено під тиском російського уряду вступити в Чорноморське козацьке військо. В майбутній російсько-турецькій війні 1787-1791 рр. українські козаки являлись по суті іррегулярною піхотою та кіннотою, їх дії носили розвідувально-диверсійний характер: раптові напади, засідки, збір розвідувальних даних про кількість військ супротивника. Напротивагу лінійній тактиці регулярної кінноти Російської імперії козаки в російсько-турецькій війні 1787-1791 рр. протиставили турецьким військам свою улюблену «малу війну».

2.2. Чорноморське козацьке військо у російсько-турецькій війні 1787-1791 рр.

Як зазначає відомий український історик М. Аркас: «27 лютого 1787 року Сидора Білого стверджено Кошовим отаманом цього війська, Антона Головатого – військовим суддею, Івана Підлесецького – військовим писарем і Олексу Кобеняка – військовим осавулом. Військо було поділено на куріні, як колись і Запорожське, і йому було дано клейноди (символи війська Запорізького): велику військову білу корогву і малі прапори (хоруговки) для курінів, Кошовому отаману – булаву, а курінним (полковникам) перначі; військові (також) надано печатку з надписом: «Печатка Кошу Війська Вірних козаків» нам ній було вибито: Запорожець з мушкетом – у одній руці та з прапором, із хрестом по середині в другій [8, с. 358-359]. Отже, чорноморське козацьке військо навіть вступивши в російську армію, зберегло українські військові традиції: символіку, військову ієрархію в чинах, знаки влади та навіть державні символи (козак з мушкетом – Запорізька Січ).

Один із таких прапорів, (вірніше його копія) зберігається у Криворізькому міському історико-краєзнавчому музею в експозиції, присвяченій нашому краю в Нові часи [Див. Додаток В].

Чорноморське козацьке військо стало визначальною силою в ході російсько-турецької війни 1787-1791 рр. Більшість російських стратегів не розуміла самої суті проводимої ними війни, оскільки в той час домінувало уявлення про неї як про окрему локальну операцію, що є акцією виключно демонстраційного характеру або відкритий напад на супротивника з метою відволікання від якого-небудь важливого пункта величезних сил ворога, а потім розгром його у генеральній битві. Недарма один із командирів Російської армії О.В. Суворов висміював головнокомандувача Г.О. Потьомкіна: «Я на камушці сиджу, на Очаків все дивлюсь».

До того ж, війна не носила локальний одиничний характер, оскільки була необхідність здійснювати регулярні сплановані напади на весь операційний базис російсько-турецької війни спеціальними мобільними загонами, які б розвідувально-диверсійними діями знесилили різні місця всього театру військових дій ворога.

Місцевість для майбутніх бойових дій безумовно відповідала можливостям ведення чорноморських козацьких, а по суті партизанських дій: болота, ліси, бездоріжжя, близькість до австрійських кордонів. До того ж численні турецькі фортеці: Аккерман, Бендери, Ізмаїл, Очаків, Тулча та інші – доволі суттєво обмежували маневреність російських військ. Крім того, характер війни носив дійсно партизанський характер: турецькі загоны розгромлені вщент, через декілька днів знову з'являлися, оскільки російсько-турецька війна 1787-1791 рр. щедро оплачувалась французькими субсидіями. До того ж турецька кіннота, набиралась по феодальному принципу: скликалось ополчення, формувались нові загоны «спахів» які продовжували нападати на російські загоны.

Слід зазначити, що Потьомкін своїми нововведеннями намагався зробити своїми реформами зразкову російську регулярну армію: так на марші, і в бою війська повинні ділитися на три частини:

1) Авангард (загін, який виконував розвідувально-диверсійну та вартівну функцію, йшов завжди попереду головних сил);

2) Ордер – де – баталія (головні сили), яким потрібно розвернутись у фронт та побудувати бойовий устрій – лінію ;

3) Ар'єргард, (загін що прикривав тил армії та виконував охоронну функцію, йшов завжди позаду);

Таким чином, Чорноморське козацьке військо було розділено на дві частини:

1) Перша військова команда під керівництвом З. Чепіги діяла на суходолі, була в авангарді російських військ.

2) Друга військова команда під керівництвом С. Білого – йшла на запорізьких «чайках», в майбутньому за допомогою їх «чорноморці взяли Очаків, Ізмаїл та острів Березань».

Стратегічно, російські війська розпочали кампанію в 1787 році, але війну проведеною ними можна поділити умовно на дві стратегії, оскільки воювали в цій війні два війська: російська армія та українське козацьке військо:

1) «Стратегія винищення» – коли військові операції, що проводили російська війська логічно завершувалися штурмом турецьких фортець та генеральними битвами 1787 – 1791 рр.

2) «Стратегія виснаження» або «Мала війна» – коли бойові дії вело українське козацьке військо партизанськими або контрпартизанськими діями.

О. Бачинська, спираючись на історичні документи, відзначає: «Полки усіх козацьких формувань брали активну участь у російсько-турецькій війні 1787-1791 рр. Чорноморські козаки разом з бузькими, катеринославськими складали авангард армії під час підходу до турецької фортеці Очаків, здобутті Кінбурнської фортеці, брали участь у штурмі фортець Хаджибей та Ізмаїл, битві при Мачіні тощо. Козаки складали особисту охорону князя Григорія Потьомкіна та його канцелярії, супроводжували транспорт, забезпечували кур'єрський зв'язок, перевозили пошту, охороняли кордони держави. Чорноморські і Бузькі полки також брали участь в облозі і штурмі Аккермана, Кілії, разом з частинами Донського війська полковника Ісаєва та

чорноморцями отамана Захарія Чепіги воювали під Бендерами, Тульчею, Ісакчею та інших бойових операціях» [11, с. 19].

В тактичному плані нальоти чорноморських козаків представляли собою раптові напади козацьких підрозділів на раніше розвіданий стан турецьких військ або фортецю, причому атака проводилась на усіх можливих напрямках. Широко застосовувались засідки, що представляли дії козацьких військ, таємно дислокованих у важкодоступних місцях, що зненацька знищували ворога стрімким вогневим ударом і довершували рукопашним боєм нелегку справу.

До того ж по суті чорноморським козакам доводилось проводити так звану контрпартизанську війну, що має характер локальних військових дій, і зосереджена на протидії раптовим ударам супротивника. Оскільки військова ініціатива у ході російсько-турецької війни 1787-1791 рр. була одразу перехоплена регулярними російськими військами, то вони вже не просто воювали, а проводили суто контрповстанські акції: встановили контроль на ключових опорних пунктах османських підрозділів, брали штурмом фортеці: Очаків та Ізмаїл та проводили облави з ціллю знищення турецьких загонів.

Таким чином, Чорноморське козацьке військо проводило як партизанські дії, так і контрпартизанські дії, що звісно було керованим явищем з боку регулярної армії, але мало на меті шляхом розвідувально-диверсійних дій повністю паралізувати операційний базис армії Османської імперії і унеможливити подальше успішне ведення війни ворогом.

Висновки до другого розділу

Таким чином, створення та діяльність Чорноморського козачого війська у російсько-турецькій війні 1787-1791 рр. зробило козацтво особливо успішним родом військ: наявність козаків – (відбірних, фізично розвинених селян, природних мисливців), які ідеально підходили для

блискавичних кіннотних рейдів суттєво змінювала умови проведення бойових дій. Регулярну війну російських військ, що стояли у відкритому полі під турецькими фортецями і масово гинули від хвороб та обстрілів – доповнювала «мала війна» чорноморського козацтва, яка була маневреною і дозволяла козакам успішно виживати.

Чорноморське козацьке військо стало визначальною силою в ході російсько-турецької війни 1787-1791 рр. – застосовуючи партизанську і контрпартизанську війну у бойових діях. Як військова сила, Чорноморське козацьке військо це була невід’ємна складова проведення цієї війни. Його діяльність була стратегічно обміркованою, тактично обумовленою і була зразком сучасного оперативного військового мистецтва. Фактично, силами спеціально виделених загонів чорноморських козаків вирішувались найскладніші завдання: штурми турецьких фортець – Очакова, Хаджибею, Аккерману, Кілії, Ізмаїлу, авангардні бої при битвах при Кінбурні, під Бендерами, Тульчею, Ісакчею та при Мачіну тощо.

Чорноморське козацтво в російсько-турецькій війні 1787-1791 рр. було фактично спеціальним родом військ, призначенням яких було ведення розвідувально-диверсійних дій, штурмових і навіть контрпартизанських дій. В сучасному розумінні, подібні функції виконують загони спецпризначення.

РОЗДІЛ 3. ЧЕРНОМОРСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

3.1. Діяльність Чорноморського козацького війська в процесі колонізації південної України

Новітні розвідки з історії Чорноморського козацького війська вказують на такі фактори його розвитку:

I) Переселена на Кубань була лише третина Чорноморського козацького війська, інші дві третини були залишені на території Південної України з різних причин:

1) у вигляді військових команд, які слугували охороною або гарнізоном у нових поселеннях та містах Півдня України (Одеса),

2) запорозькі козаки масово дезертирували з лав російської армії, висловлюючи відкрито небажання працювати на судноплавних верфях або на фортифікаційних спорудах Півдня України.

3) дуже часто запорожці просто поселялись у вигляді «відставників» на Півдні України.

II) Буго-Дністровський басейн Півдня України став основним регіоном, де осіло чорноморське козацтво з метою вільного існування.

Сучасний український дослідник О. Ложешник у статті «Колонізація Очаківської області Чорноморським козацьким військом» зазначає: «Створення Чорноморського війська на території Південної України наприкінці ХVІІІ ст., не дивлячись на свою доцільність, розглядалось урядом як тимчасове явище. Тому він і зволікав у наданні офіційного дозволу на заселення відведеної для нього території. Навпаки, закріпивши свої позиції на р. Дунай та узбережжі Чорного моря підписанням в 1791 р. Яської угоди, він почав ціленаправлено виводити козаків з півдня України, переселяючи їх на Кубань. Та не дивлячись на всі перешкоди, за короткий проміжок свого

функціонування в Буго-Дністровському межиріччі формування залишило значний слід на ниві господарського освоєння краю» [35, с. 32].

Отже, саме вихід до Чорного моря, який отримала Росія в результаті результаті Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р. та Ясського миру 1791 рр., став рушійною силою колонізації Півдня України, і в першу чергу Дніпро-Бузького межиріччя. Царський уряд надавав усілякі пільги зацікавленим у переселенні селянам, запорожцям, створюючи сприятливі умови для колонізації південних районів тодішньої російської імперії.

Механізм розселення козаків в регіоні Криворіжжя цікаво описує у своїй статті «Зимівник» відомий криворізький краєзнавець О. Мельник: «засновували, як правило, 3 – 4 сімейних запорожця. У кожному зимівнику було 2–3 хати і різні господарчі будівлі. Козаків, що проживали у зимівниках називали сиднями, гніздюками або гречкосіями. Ці запорожці займали підлегле становище відносно січових козаків. Їх кликали у військовий похід пострілом з гармати на Січі або через спеціальних гінців. Головним завданням власників зимівників було забезпечення січових козаків продуктами» [38, с. 197].

Сучасний український історик С. Плохій так розкриває сутність процесу колонізації: «Закриття степового кордону військовим шляхом відкрило Південь України для колонізації. Що заохочувалося та спрямовувалося російським урядом. Козаки стали непотрібними в цьому регіоні. Власне, імперська влада хотіла витурити їх геть, вважаючи схильними до внутрішніх повстань, а також сутичок та конфліктів із сусідніми державами» [44, с. 194].

Інший історик О. Ложешник у праці «Колонізація Очаківської області Чорноморським козацьким військом» зазначає: «В 1790 р. «довгоочікувана» Очаківська область (землі між Дністром, Бугом, Чорним морем та річками Ягорлик й Кодима на півночі), яка відкривала шлях до Чорного моря, нарешті була звільнена від турків і потрібно було її якнайшвидше заселяти, укріплюючи при цьому південні рубежі. Для цього найкраще підходили

чорноморці, які героїськи проявили себе під час військових дій російсько-турецької війни. Знаючи, як козакам потрібна власна земля, князь Г. Потьомкін «напівофіційно подарував» землі на південь від «Бендерського шляху», «оформивши» таким чином територіальне існування Чорноморського війська в Буго-Дністровському межиріччі [36, с. 33].

Щоправда «оформлення» війська було лише на словах, своєрідною «угодою» з царським урядом, який забезпечував себе вірними охоронцями. Війську були надані величезні площі орних земель, пасовиськ та сінокосів, очеретяних заплавл, місця для риболовлі та соледобування (майбутні Одеські соляні промисли), пасіки та ліси. І хоча продовжувалась війна, чорноморці відразу ж нетерпеливо почали облаштовувати своє, як вони тоді думали, постійне місце проживання. Окрім переселення в «чужі» слободи та хутори, за наказом Г. Потьомкіна на території Одещини на місці зимівників влаштовувалися «власні» [36, с. 33].

Як зазначає український історик О. Ложешник, «Їхні назви до сьогодні зберегли пам'ять про ті часи:

- 1) село Іванівка названо від імені власника зимівника Івана Чигиринця,
- 2) село Олексіївка – Олексія Петренка;
- 3) село Андріївка – Андрія Сологуба,
- 4) село Олександрівка – Олександра Шпака.

5) село Усатово названо на честь заможного козака Чорноморського війська Тимофія Усатого» [35, с. 13].

Така топоніміка яскраво характеризує козацьку сутність поселень, що проявилась у назвах козаків Чорноморського війська. Як бачимо, то дуже багато назв походить (як і у випадку Кривого Рога) від зимівників.

Доволі динамічне життя поселення Кривий Ріг описує О. Мельник у своїй статті «Військова слобода Кривий Ріг» в період останньої чверті XVIII ст.: «3 червня 1787 року, повертаючись з Криму у Петербург, через Військову слободу Кривий Ріг. проїздила Катерина II і тут обідала. Того ж року за наказом князя Потьомкіна слободу відвідав професор В. Леванов, який

знайшов тут залізні руди, срібло, мармур, азбест, кам'яне вугілля, різноманітні фарби. У березні 1789 року Кривий Ріг отримав нову "Книгу сільського устроєнія". Згідно з нею штат місцевої адміністрації складався зі старости, старшини, 4 виборних і 5 збирачів. Дворів нараховувалося 73» [36, с. 197-198].

Отже, можна зазначити, що Черноморському Війську були надані величезні площі орних земель, пасовиськ та сінокосів, очеретяних заплав, місця для риболовлі та соледобування (майбутні Одеські соляні промисли), пасіки та ліси.

Цікаву ситуацію щодо виникнення міст подає О. Ложешник: «Наприклад, першими осілими мешканцями Хаджибея (Одеси) по праву можна назвати козаків: у грудні 1793 р. в Хаджибеї в 10 дворах проживало 28 козаків з їх родинами та 10 цивільних мешканців [33, с. 31-32].

Як зазначає О. Ложешник: «Вважаючи цю територію «своєю», чорноморці поряд із гарнізоном регулярних військ після звільнення фортеці в 1789 р. залишили тут комендантом, «полковником Аджібея» чорноморського козака, який відповідав за облаштування у Слободзеї головної квартири, поселення чорноморців в Буго-Дністровському межиріччі, контролював забезпечення всім необхідним козаків, що брали участь у військових діях. Зокрема, у вересні 1790 р. він рапортував кошовому Захарію Чепізі про «постачання з Березані та Аджібея до військових човнів дерева, мотузок та інших матеріалів» [34, с. 36]. Тобто поселені козаки виконували функції постачання та поповнення діючих військ, що звісно було запорозьким звичаєм, саме таку функцію виконували зимівники та козацькі хутори.

Таким чином, колонізація земель Півдня України здійснювалась Чорноморським козацьким військом, на жаль про заселення Кривого Рогу чорноморцями ми не маємо. Цю проблему ще тільки треба досліджувати. Козаки, що розселились на Україні, намагались уникати кріпацтва до

введення там військових поселень, але ж все таки зберігали дух та вольності козацтва у народній культурі.

3.2. Ліквідація Чорноморського козацького війська

Історія виникнення діяльності та ліквідації Чорноморського козацького війська, як і інших подібних українських збройних формувань (Бузького козачого війська, Катеринославського козачого війська та інших) вкотре підтвердила аморальну сутність російської імперської системи, яка намагалась постійно знищити волелюбність українського народу, що жила в цих військах. Мислячи і діючи поза межами загальнолюдських уявлень про честь, обов'язок та відповідальність, російська влада чинила відповідно східним сатрапіям часів Тіглатпаласара III. В першу чергу, уряд не карав фізично, це було другорядним фактором розправи з українським козацтвом, він відбирав історичну пам'ять у українського народу – заміняючи природні назви козацьких військ на власні російські імперські.

О. Ложешник справедливо зазначає: «сьогодні, коли «Російська імперія» знову виставляє свої рахунки на привласнення українських земель, все частіше згадується те, як вона вчинила із Чорноморським іррегулярним формуванням – нащадком славного Запорозького війська» [32, с. 32].

Чорноморському козацтву довелось зіткнутись з грізними суперником – конфедерерацією гірських народів, що воювали за незалежність. Як зазначає відомий український вчений Д. Білий: «При організації системи оборони вздовж Чорноморської кордонної лінії, чорноморці, основний бойовий склад яких становили колишні запорожці, досить вдало адаптували досвід охорони Наддніпрянського Порубіжжя. Якщо загальний план імперського уряду передбачав створення козацьких поселень-станцій безпосередньо на самій лінії, то чорноморцям вдалося оминати таку жорстку регламентацію» [18, с. 209].

Характер війни, яку проводило Чорноморське військо на завойованих землях, на наш погляд можна назвати контрпартизанською, адже сам термін «партизан» трактується як особа, що добровільно воює у складі збройних організованих сил на території зайнятої ворогом за свободу та незалежність Батьківщини або за соціальні здобутки і до складу регулярних військ не входить. Кавказькі народи, які воювали за власну незалежність стали партизанами, а регулярні російські війська, що окупували Кавказ стали окупантами.

Як зазначає, Д. Білий: «Головне військово-стратегічне завдання чорноморських козаків полягало у необхідності охороняти Чорноморську кордонну лінію, що простягалася на 260 верств вздовж середньої та нижньої течії річки Кубань і була частиною Кавказької лінії – серії укріплень, які проходили від Каспійського до Чорного морів» [18, с. 209].

Таким чином, кавказці могли загрожувати не тільки тилам російської армії, а й чорноморцям. Добре озброєні, мобільні загони горців склалися з кавалеристів, які знали ці місця як свої «п'ять пальців», ходили через гори та дрімучі ліси. Про кожну появу росіян їх сповіщали таємні доброзичливці. Проте, чорноморцям все ж таки вдалось вижити в умовах постійної загрози.

Тактика, яку використовували чорноморці, була запозичена з тактики російсько-турецької війни 1787-1791 рр. По суті це була контрпартизанська війна: різноманітність у використанні таких тактичних прийомів чорноморців була такою ж: розвідка, пошуки, нальоти і засідки.

Контрпартизанська війна на кавказі мала характер постійних локальних військових сутичок, так званою «малою війною». Для того щоб тримати військову ініціативу потрібно було вже не просто воювати, а проводити суто контрповстанські акції: встановили контроль на ключових опорних пунктах та проводили облави з ціллю знищення кінних загонів горців

Окрім того, чорноморці винайшли новий тип воїнів так званих «пластунів» Це були елітні з'єднання, тобто найкраще підготовлені, які в

процесі бойових дій повинні були стрімко проникати крізь кордони ворога, та вогневим і рукопашним боєм знищувати його.

Проте наявність цього особливого роду військ не був домінуючим, з огляду на російську армію. Хоча українських козаків, які ідеально підходили як для блискавичних кіннотних рейдів та могли виступати в якості піхотинців і були по суті відбірними, фізично розвиненими солдатами, які мали навички і егерів (тогочасних своєрідних снайперів і слідопитів) мали б шанувати якомога більше. Цей грізний род військ суттєво змінював умови ведення бойових дій: регулярну війну у відкритому полі він змінював на «малу війну», неабиякий досвід проведення якої козаки отримали ще під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр.

Проте бойовий шлях всіх імперських військ однаковий: доля ж Чорноморського козацького війська була такою ж як і Бузького або Катеринославського. 4 березня 1861 року іменним наказом російського імператора Олександра II за номером 36711 оголошенням військовим міністром «Про найменування стройових частин в Кубанському та Терському козачих військах» наголошувалось: «Государ імператор за випадком перетворення Чорноморського та Кавказького лінійних військ. З найменуванням першого «Кубанським», а останнього «Терським», Височайше наказав: всім стройовим частинам прийняти наступні назви: ...Таманські, Єкатеринодарські, Єйські округи Чорноморського козачого війська повинні називатись: Таманськими, Єкатеринодарськими, Єйськими округи Кубанського козачого війська» [1, с. 434]. Отже, Чорноморське козацьке військо перейменували і нове Кубанське військо, що мало російські військові традиції і нагороди, тим самим царат знищив українське козацтво на Кубані. Тема Кубанського козацького війська не входить до нашого об'єкту дослідження, але слід зазначити, що вона теж суттєво доповнює історію чорноморських козаків, тому що Кубанське козацьке військо має фундаментом Запорізьке, вірніше Чорноморське військо.

Висновки до третього розділу

Колонізація Півдня України Чорноморським козацьким військом відбувалась мирним шляхом, оскільки для українців це були корінними землями. Причини її були як об'єктивними так і суб'єктивними:

1) Перемога Російської імперії над Туреччиною відкрило широкі можливості для заселення вільних земель, чим і скористались козаки, що стали вільними поселенцями на цих землях.

2) Назви поселених пунктів, як свідчать дослідження О.Ложешника є козацькими, окрім того, вони як і у випадку з Кривим Рогом іноді походять від зимівника.

3) Кривий Ріг до введення його до системи військових поселень був відносно динамічним поселенням, яке планував розвивати російській уряд, і вже тоді він викликав цікавість як багатий на корисні копалини.

4) Буго-Дністровський регіон Півдня України став основним центром колонізації Чорноморського козацтва, як свідчать новітні дослідження українських істориків.

Після перемог у російсько-турецькій війні, російська держава активно залучила чорноморських козаків до вирішення військових питань поза території України.

Чорноморське козацьке військо у другій половині XIX століття у якості військової сили брало участь у численних загарбницьких війнах Росії. Використавши військовий потенціал українців, російська влада згодом скасовує законність Чорноморського козацького війська як структурної одиниці імперії.

Прославились у війнах Російської імперії XIX ст. – «Пластуни» - унікальні підрозділи Чорноморського козацького війська, що були по суті частинами особливого призначення. Їх характерна особливість – це диверсійна і контрдиверсійна форма діяльності. Ці підрозділи діяли як

професійні партизани та як «мисливці» за ними. Саме тому, побоюючись повстань ці частини розформували, надавши їм іншої назви.

ВИСНОВКИ

Отже, на основі кваліфікаційного дослідження проблеми Чорноморського козачого війська на Криворіжжі ми дійшли до таких висновків.

За допомогою матеріалів Криворізького міського історико-краєзнавчого музею ми пов'язали діяльність Чорноморського козачого війська з Криворіжжям.

Новітня парадигма української історії забезпечила використання сучасних теоретико-методологічних, джерелознавчих та історіографічних засад і принципів, які дозволили нам проаналізувати історіографію та джерела, що подають з нових позицій традицію розгляду проблеми Чорноморського війська на Криворіжжі, а широкий комплекс філософських та історичних методів сприяв формуванню об'єктивного погляду на дану тему і дозволив реконструювати її на основі сучасної наукової літератури.

Джерела з історії Чорноморського війська на Криворіжжі в процесі роботи було розділено на три групи:

1) Місцева краєзнавча джерельна традиція, що пов'язує наш край з козацьким минулим, зосереджена у працях відомих істориків та краєзнавців: Д. Яворницького, О. Мельника, О. Петрова, які у своїх наукових розвідках розглядали діяльність чорноморських козаків. У роботах цих вчених представлені різні архівні документи, що розкривають діяльність запорозького козацтва і трансформацію його в чорноморське: накази кошових отаманів, військові карти та креслення, статистичні таблиці динаміки місцевого населення, малюнки.

2) Повне зібрання законів Російської імперії містить у собі такі важливі для нашого дослідження документи: накази імператриці Катерини II, імператорів Олександра I, Миколи I та Олександра II, і які дозволяють простежити процес виникнення, діяльності та знищення чорноморського козацтва.

3) Джерела з усної історії, що представлені фольклорними матеріалами з історії Криворіжжя, розказують про далеку минувшину, що пов'язує наш край із Запорізькою Січчю, її традиціями та діячами: Сидором Білим та Антоном Головатим.

Історіографічну традицію вивчення проблеми Чорноморського козацтва представляють дві групи наукових розвідок:

1) Роботи місцевих краєзнавців та істориків: Д.І. Яворницького, П. Варгатюка, О. Мельника, І. Стеблини, С. Світленка, А. Білоконя, О. Козленко та багатьох інших, що надали можливість пов'язати історію нашого краю з Чорноморським козацтвом. Безцінні артефакти з Криворізького міського історико-краєзнавчого музею та наукові розвідки мають велику наукову цінність у дослідженні козацького минулого нашого Криворіжжя.

2) Загальні праці українських істориків представляють наукові розвідки нової генерації дослідників минулого Козаччини: А. Бачинського, О. Бачинської, О. Коника, А. Ложешник, О. Ложешника, О. Паталахи та багатьох інших. Ці праці розкривають не тільки нову парадигму бачення історії України через призму спеціальних досліджень з історії Криворіжжя і загалом регіональної історії, військової історії, історії військової уніформи, соціальної історії козацтва та селянства, усної історії, але й вносять наукову новизну, яка полягає у «декомунізації» старої історії, що знищувала історичну пам'ять українського народу.

Причинами створення Чорноморського козацького війська можна вважати як об'єктивні, так і суб'єктивні:

1) Ліквідація Запорізької Січі у 1775 році викликала масове незадоволення майже всіх верств суспільства:

- 1) козацтва,
- 2) селянства,
- 3) козацької верхівки.

Ситуація загрожувала вибухом нового національно-визвольного руху, який міг би спрямувати народний гнів проти царату, тому російське керівництво змушено було трансформувати українське козацтво як окреме військо в російські військові контингенти.

II) Масова еміграція українців за кордон і створення Задунайської Січі створювало загрозу для Російської імперії з боку Османської імперії. Для того, щоб убезпечити себе від козацько-селянських повстань, було запроваджено низку заходів:

1) запорожцям дозволено було зберігати свої володіння: хутори та зимівники, що послужило виникненню нових міст та поселень на умовах вільного існування.

2) козацтво позбавлялось податків, а верхівка – козацька старшина прирівнювалась до російського дворянства.

Слід зазначити, що в російсько-турецькій війні 1787-1792 рр. дії новоствореного Чорноморського козацького війська носили швидкісний, високоманеврений характер, оскільки йому були притаманне використання форм «малої війни»: марш-кидки, нічні швидкоплинні бої, засідки, пошуки, розвідки боєм, нальоти, штурми, десанти. За своїм практичним значенням дії чорноморських козаків можна вважати переворотом у військовому мистецтві тодішньої війни, наслідками якого користуються й сьогодні.

Ефективні козацькі війська стали формою організації населення українських територій у складі Російської імперії, яка прагнула установити контроль над козацьким населенням та створити боєздатну силу для захоплення нових територій. Цим і пояснюється переселення третини Чорноморського козацького війська на Таманський півострів, проте інші дві частини залишились і колонізували південь України, зокрема Буго-Дністровське межиріччя, про що свідчать, зокрема, місцеві назви.

Чорноморське козацьке військо отримало блискучі перемоги у всіх війнах, в яких воно брало участь, але побоювання царату, що ця елітна

військова сила може повернути зброю проти Російської імперії, і зумовило його подальшу ліквідацію.

Проблема дослідження Чорноморського козацького війська та його діяльності, зокрема і на Криворіжжі є багатовимірною, фундаментальною проблемою. В українській історичній науці вона потребує уваги в подальшому істориків та краєзнавців.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. 36711. 1861. Марта 4. Именной, объявленный в приказе военного министра. – О наименовании строевых частей в Кубанском и Терском казачьих войсках. **Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе.** Том 36-1. Санкт-Петербург, 1863. 1059 с. С. 434-435.
2. Антон Головатий. **Савур-могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини.** Київ, 1990. 261 с.
3. Веселі Терни. **Савур-могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини.** Київ, 1990. 261 с.
4. Из коша Войска Низового находящегося въ речках Ингуле Ингульце також понадо днепром и внизу /оне/ того же запорожского войска козакам: ордер. **Петров А. Первоисточники – чистые родники. Книга 2.** Днепропетровск, 2011. 184 с. С.9.
5. Кривий Ріг. **Савур-могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини.** Київ, 1990. 261 с.
6. Об участии войска Запорожского в войне против Турции. Часть 3. Ордер. **Петров А. Первоисточники – чистые родники. Книга 2.** Днепропетровск, 2011. 184 с. С.9.

Література

7. Аркас М.М. Історія України-Русі. Київ, 1993. 414 с.
8. Бачинська О., Чухліб Т. Забуті козаки. Історія козацтва після зруйнування Запорозької Січі: 1775-1905. Київ, 2015. 482 с.
9. Бачинська О. А. Козацтво в системах Російської і Турецької імперії. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Київ, 2007, Т. 2. С. 303-362.
10. Бачинський А. Д., Бачинська О. А. Козацтво на Півдні України 1775–1869 рр. Одеса, 1995. 56 с.

11. Бачинський А. Хаджибей-Одеса і українське козацтво. Одесі – 200: тези доп. Міжнар. наук.-теорет. конф. Одеса, 1994. Ч. 1. С. 49–51.
12. Бачинська О., Маленко Л., Пригарін О., Шиян Р., Козацтво Південної України: кінець XVIII-XIX ст.,ї Одеса, 2000, 281 с.
13. Білий Д. Становлення національної ідентичності Чорноморського козацтва в першій половині XIX століття. **Історія**. 2009. № 7 (98). С. 75-78.
14. Білий Д. Роль релігії в становленні станової та національної ідентичності чорноморського козацтва (1792-1860 рр.). **Наука. Релігія. Суспільство**. 2008. № 3. С. 203-209.
15. Білий Д. Д. Військові товариства чорноморських пластунів як соціокультурний феномен кубанського фронтиру першої половини XIX ст., **Історичні й політологічні дослідження**, 2008, № 1-2, С. 407-413.
16. Білий Д. Д. Війна і мир на Кубанському фронтиті. Взаємовідносини між чорноморськими козаками та адигами в першій половині XIX ст. **Схід**, 2009. № 1, С. 71-74.
17. Білий Д. Участь Чорноморського козацького війська у Кавказькій війні (1792–1860 рр.), **Мандрівець**. 2009. № 2, с. 18–24.
18. Білий Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей, Львів-Донецьк, 2009. 544 с.
19. Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. Запоріжжя, 1995. 255 с.
20. Варгатюк П.Л., Кан И.Л., Осадчук Г.С. Кривой Рог. **История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Днепропетровская область**. Киев, 1981. 840 с. С.285-323.
21. Варгатюк П.Л. Таким было начало. **Кривому Рогу 200. Историко-экономический очерк**. Днепропетровск, 1975. 208 с.
22. Грибовський В. В. Новий документ про уніфікацію старшинських рангів Чорноморського козацтва відповідно до російських армійських чинів та її запорозькі прецеденти. **Січеславський альманах**:

збірник наукових праць з історії українського козацтва. Дніпропетровськ, 2014. Випуск. 7. С. 42–50.

23. Гончарук Т. Г. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва. Одеса, 2002. 141 с.

24. Гончарук Т. Г. История Хаджибея (Одессы). 1415–1795 гг. Одесса, 1997. 88 с.

25. Гончарук Т., Гуцалюк С. Українське козацтво та Хаджибей (Одеса). Середина XVI ст. – 1794 р. Одеса, 1998. 67 с.

26. Гончарук Т. Г. Участь чорноморських козаків у військових діях під час російсько-турецької війни 1787–1791 років. Одеса, 2008. С. 39-54.

27. Задунайський В. В. Огляд доробку сучасних українських і російських дослідників військової історії Чорноморського козацтва (1990-ті – 2018 рр.). **Studia z Dziejów Polskiej Historiografii Wojskowej** / Red. Zbigniew Pilarczyk. Tom XX. Poznań: Wydział Historii UAM, 2019. S. 159-178.

28. Задунайський В. В., Дослідження бойового мистецтва українських козаків Кубані у сучасній вітчизняній і російській історіографії. **Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових праць**, Київ – Ніжин 2012, Випуск. 21. Ч. II. С. 309-314.

29. Иванов П. А. Черноморские казаки в Слободзее. **ЗООИД**. Одесса, 1902. Т. 24. С. 80-91.

30. Каюк С. М. Контакти задунайських та чорноморських козаків у кінці XVIII – на початку XIX ст. **Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень**. Випуск. 4. Дніпропетровськ, 2008. С. 107-112.

31. Козленко О. Дивосвіт отчого краю. Кривий Ріг, 2017. 168 с.

32. Ложешник А., Бунчукові та значкові товариші у козацьких військах Південної України (кінець XVIII – початок XIX ст.). **Чорноморська старовина**. 2010. Вип. 5, с. 13-26.

33. Ложешник О. Роль козаків Чорноморського війська у колонізації території Одещини кінця XVIII – початку XIX ст. **Таврійські історичні**

наукові читання: Матеріали міжнародної науковопрактичної конференції, м. Київ, 27-28 січня 2017 р. Київ, 2017. 132 с. С. 31-36.

34. Ложешник О. С. Колонізація Очаківської області Чорноморським козацьким військом. **Молодий вчений**. 2021. Травень. № 5 (93), С. 32-36.

35. Мельник О.О., Балабанов С.В. Військова слобода Кривий Ріг. **Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1**. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2009. 704 с. С. 197-198.

36. Мельник О.О., Балабанов С.В. Запорізька Січ. **Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1**. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2009. 704 с. С. 197.

37. Мельник О.О., Балабанов С.В. Зимівник. **Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1**. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2009. 704 с. С. 197.

38. Мельник О., Стеблина І. Нариси з історії Криворіжжя з найдавніших часів до 1800 року. Кривий Ріг, 2016. 120 с.

39. Маленко Л. Козацькі війська в системі політичних віщосин на Півдні України в останній чверті XVIII ст.. **Національна перлина Запорожжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця: Тези доповідей Першого міжнародного конгресу (26-28 вересня 2004 р)**. Запоріжжя, 2004. С. 60.

40. Паталах О. Від Січі до Чорномор'ї: Запорозьке та чорноморське козацтво в російсько-турецьких війнах другої половини XVIII століття. Київ, 2020. 324 с.

41. Петров А. Первоисточники – чистые родники. Книга 1. Днепропетровск, 2011. 184 с.

42. Петров А. Первоисточники – чистые родники. Книга 2. Днепропетровск, 2011. 184 с.

43. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків, 2021. 512 с.

44. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2-х томах. Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. Київ, 1995. 608 с.
45. Полторак В., Ровнер О. Одяг, зброя та військове спорядження вірних козаків Чорноморських у російсько-турецькій війні 1787-1792 рр. URL:<https://drive.google.com/file/d/1phRPVYfKxShY3JZhqznnGAnE0Cm4gpR/view>
46. Світленко С.І., Білокінь А.М. Приорілля: історико-краєзнавчі нариси. Дніпропетровськ, 2004. 252 с.
47. Українське козацтво. Золоті сторінки історії. Київ, 2015. 398 с.
48. Шиян Р. І. Козацтво Південної України останньої чверті XVIII ст. Запоріжжя : Тандем-У, 1998. 98 с. 233.
49. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3-х томах. Київ. 1990-1991. Т.1. 592 с.

Додатки
Додаток А

Фото Інги Токар

Додаток Б

Фото Інги Токар

Додаток В

Фото Інги Токар

Додаток Г

Фото Інги Токар